

11. Рюмина М. Эстетика смеха. Смех как виртуальная реальность / М. Рюмина. – М. : Книж. дом “ЛИБРОКОМ”, 2010. – 320 с.
12. Gogol N. Evenings Near the Village of Dikanka / ed. by Ovid Gorchakov / N. Gogol. – Moscow : Foreign Languages Publishing House, 1947. – 277 p.

УДК 82.0:821.161.2

*Світлана Прокіпчин
(м. Івано-Франківськ)*

ПРОСТОРОВА МОДЕЛЬ ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ ОБРАЗУ НАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ РОМАНІВ ПРО ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО)

У статті розглянуто образ нації в історичних романах “Сагайдачний” Д. Мордовця, “Сагайдачний” А. Чайковського та “Людолови” З. Тулуб крізь призму просторової моделі. Особливу увагу зосереджено на історизмі, що визначає закони художнього світу творів.

Ключові слова: історизм, простір, просторова модель, образ нації.

Прокипчин С. А. Пространственная модель как средство создания образа нации (на материале украинских исторических романов о Петре Сагайдачном). В статье рассматривается образ нации в исторических романах “Сагайдачный” Д. Мордовцева, “Сагайдачный” А. Чайковского и “Людоловы” З. Тулуб с помощью пространственной модели. Особое внимание сосредоточено на историзме, который определяет законы художественного мира произведений.

Ключевые слова: историзм, пространство, пространственная модель, образ нации.

Prokipchyn S. A. Spatial model as a tool for creating the image of the nation (based on the Ukrainian historical novels about Peter Sagaidachny). The image of the nation in historical novels “Sagaidachny” by D. Mordovets, “Sagaidachny” by A. Chaikovsky, “People catching” by Z. Tulub is analyzed in the article, using the spatial model. Particular attention is focused on historicism, which determines the laws of the fictional world of literary works.

Key words: historicism, space, space model, the image of the nation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Часопросторовий вектор історичного роману завжди спрямований у минуле. Навіть художні майбутні персонажів для реципієнта є подіями, які вже відбулися. Це зумовлено особливістю цього жанрового різно-

виду, яка полягає в наявності часової дистанції між епохою автора та зображеною у творі. Л. Олександрова стверджує, що стрижневою рисою історичного роману є взаємозв'язок подій та людей із простором та часом, який визначається художнім історизмом [1, 16]. Влучно із цього приводу сказав Р. Козеллек: “Стара тріада: місце, час та особа – вочевидь присутні у творі будь-якого автора, що пише на історичну тему” [5, 181]. Проблема історизму в українському історичному романі цікавилися С. Андрусів [2], Є. Баран [3], Н. Бернадська [4] та інші науковці. Нез'ясованим залишається механізм функціонування історичної відстані між епохою художньою і її прототипом та часом автора й читача.

Можливість подивитися на історію під іншим кутом зору людство отримує завдяки тому, що в художній літературі письменники часто зображають істотні моменти в житті кожної нації. Для цього потрібно максимально точно відтворити світ таким, яким він був у той час. Змалювання хронотопу в літературі є універсальним засобом створення фону для розгортання подій. Г.-Р. Яусс, аналізуючи праці Г.-Г. Гадамера, підсумував, “що часову дистанцію треба використувати, а не «долати», як цього хотів історизм, тобто однобоко скасовувати внаслідок перенесення себе в дух минулого” [11, 376]. Справді, для глибокого осмислення художнього цілого, а також й окремих образів, важливо зрозуміти, як відбувається перетворення історичного фактажу в дійсність історичного роману і яка роль при цьому належить історизму, що тісно пов'язаний із хронотопом. Композиційна організація зумовлюється часовими та просторовими межами. Вважаючи час, у якому живуть персонажі історичного роману, єдиним для всіх, у цьому дослідженні зосередимо увагу тільки на художньому просторі, що дає змогу реципієнтові диференціювати образи змальованих націй. Відповідно до такої установки побудова просторової моделі досліджуваного різновиду романного жанру є метою нашого дослідження. Це допоможе глибше зрозуміти специфіку зображення образу різних націй в історичному романі засобами змалювання простору на прикладі творів “Сагайдачний” Д. Мордовця, “Сагайдачний” А. Чайковського та “Людолови” З. Тулуб. Поставлено такі завдання дослідження: 1) визначити роль історичної дистанції в моделюванні художньої дійсності історичного роману; 2) проаналізувати композиційну організацію простору в аналізованих

творах; 3) простежити роль просторових елементів в образотворенні націй.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Історична проза завжди цікавила досить широке коло читачів. Цього б не було, якби в ній не порушувалися проблеми сьогодення. Усі класичні твори залишилися б лише текстами на полицях бібліотек, коли б їх не читали по-новому. Адже кожне покоління бачить світ інакше, ніж попередники. В історичних творах є можливість змінювати хід історії, відповідно модифікується і перспектива майбутнього. Звернення до іншого часу викликає його роздвоєння. Час переходить у дві площини, які накладаються одна на одну. Слід розрізняти макрорівневий час, іншими словами, час епохи, який є на певній дистанції від теперішнього автора та теперішнього читача. Існує ще й мікрорівневий час, який функціонує в межах кожної епохи зокрема (зміна року, доби і т. п.). Ритмодинаміка протікання мікрочасу в різні періоди життя людства неоднакова, але закони часоплину сталі. Тому далекий макрочас словесними засобами можна зображати таким чином, що він буде в межах розуміння людини сьогодення. Відстань між макрочасами художньої дійсності та автора в такому разі є історизмом у традиційному значенні.

Історизм – це, по-перше, часова дистанція між авторським хронотопом та хронотопом подій у художньому творі. По-друге, це категорія, в основі якої лежить зображення певної дійсності, що розвивається в певному часі. В історичному романі показуються події, які завершилися у минулому, а також постаті, які творили це минуле. Образно кажучи, автор дає можливість минулим подіям відбуватися повторно, а своїм героям – дещо змінити хід історії. Б. Успенський складність історичного процесу вбачав у розмаїтті інтерпретаційних можливостей, коли множинні пояснення не заперечують, а доповнюють один одного; а якщо історична подія тлумачиться по-різному, це означає, що різні імпульси зустрічаються в одній точці і приводять до одного результату, створюючи ефект резонансу. Історію вчений уважав семіотичною, тобто розміщення подій відбувається в певній послідовності та причинності, а історичним досвідом називав не ті знання, які поступово накопичуються, а ті причинно-наслідкові зв'язки, які актуальні для конкретної точки зору. Різницю між простором і часом Б. Успенський убачає в їх відношенні до людини. Справді, людина активна щодо простору, але

простір пасивний щодо неї. Час же, навпаки, змінюється стосовно людини, яка залишається незмінною. Для історичної свідомості, на думку вченого, характерна лінійність, а не циклічність часу. Це пов'язано з логікою та причинністю розгортання подій [9]. Статичність простору щодо динамічних за своєю суттю образів націй дає можливість глибше проаналізувати імагологічну роль останніх.

Р. Козеллек у книзі "Часові пласти" простір і час відносить до умов можливої історії. Однак простір, на його думку, має свою власну історію. Простір також може бути передумовою будь-якої історії і разом набувати своїх історичних рис у зв'язку із соціальними, економічними чи політичними змінами [6, 103]. Якщо розглядати простір у географічних масштабах, то його можна вважати доволі статичним, а час завжди динамічний. Р. Козеллек уважає: "діахронічні параметри, що творять простір досвіду, є такою ж його частиною, як і очікування, які виправдано або ж не виправдано пов'язуються з ним. Близькість чи дистанція, котрі по-різному окреслюють межі простору, можуть ставати надбанням досвіду лише завдяки часу, котрий допомагає освоювати безпосередньо близьке та опосередковано далеке, або прокладає міст до них" [6, 111]. Поєднання історичної правди з вигадкою створює нову дійсність, яка стає частиною досвіду письменника, а згодом і читача. Синтезовані досвіди все одно повертатимуться до прототипу світу, зображеного в художній літературі. Мета історичного роману – показати реципієнтові давно минулу дійсність, яка в будь-якому разі могла б існувати за власними ритмо-часовими законами. Інша справа, що ідеальне сприйняття тієї дійсності мало ймовірно, адже сучасному читачеві, який за допомогою різноманітних транспортних засобів долає величезні відстані протягом короткого проміжку часу, важко уявити козака на коні, що може миттєво переноситись у просторі. При цьому велике значення має авторська майстерність, прогнозування реакції читача, гра з можливостями мисленнєвого апарату реципієнта. Тому при тривалому переміщенні персонажів увага здебільшого акцентується не на русі, а, навпаки, зміщується з нього, щоб підтримати інтригу, уникнути нудних, довгих і нецікавих епізодів тощо. Історичний роман вимагає від автора звернення до історії, але це не є обмеженням чи правилом із чітко встановленими межами. Навпаки, вищу оцінку матиме той твір, який про загальновідоме зможе сказати абсолютно по-новому.

У романах про Петра Сагайдачного Д. Мордовця, А. Чайковського, З. Тулуб фігурують персонажі української, турецької, польської та російської національностей. Спеціальної характеристики певної нації автори не подають, але завдяки багатьом художнім деталям формується загальний її образ. І скелетом ідентифікації національності є змалювання простору, який умовно можна поділити на чотири частини: центральна є володіннями козаків, а три інші, відповідно, належать турецькому, польському і московському народам. Географічні назви, які вживаються навіть сьогодні в реальному світі (Київ, Варшава, Стамбул, Москва та ін.), орієнтують реципієнта в художньому просторі. Крім цього, автори застосовують додаткові прийоми диференціації простору. Наприклад, у романі “Людолови” на турецькій території змінювалися імена чужинців: Горпину називали Горпіне, Настю – Гюль-Хуррем, або Трояндою Щастя, Петра Конашевича – Сагайдак-беєм. Перейменування підсилює відчуття переходу в простір іншого народу, народу з іншими традиціями й законами. Уплітаючи в полотно тексту нові елементи для ідентифікації нації, З. Тулуб детально описала татарсько-турецькі традиції на прикладі весілля Медже, ревану – вступу до цеху та комаку – так званого мусульманського хрещення.

Чіткий поділ художнього простору витворює загальну ауру націй, які володіють його частинами. Без детальної характеристики, наприклад, північний сусід козацького народу в трьох романах сприймається як потенційний ворог, хоча реальної шкоди від нього й не було. Це пояснюється тим, що і авторові, і читачеві історичного роману відома реальна історія, у якій північний народ зіграв роль гнобителя та завойовника. Польська шляхта в аналізованих романах асоціюється з аристократизмом, розкішним життям, пихатістю. Західний сусід також є потенційним ворогом, але, на відміну від північного, уже почав розставляти свої тенета на території українського народу. У романах А. Чайковського та З. Тулуб Сагайдачний розробляє стратегічні плани можливого походу проти польської шляхти, хоча й не втілює їх у життя через більшу загрозу від татарсько-турецьких завойовників та через кращу технічну підготовку до морських походів. У зв'язку з обраним періодом історії автори зосереджують увагу на взаєминах із південним сусідом козаків.

Простори й культура турків та українців різні, але закони між людьми ті самі. У романі “Людолови” навіть на чужій землі подруга

Горпини Олена могла одягати замість фередже український національний одяг. Це свідчить про те, що основний акцент робиться на взаємовідносинах людей, а не на їх національності. У турецькому просторі українці такі ж, як турки, і навпаки. З. Тулуб показує, що Данило Корж убив дитину своєї дружини Горпини і мусульманина Нур'ялі так само жорстоко, як людолов Сафар колись знищив його власного сина Івасика [8, 105]. У романі “Сагайдачний” Д. Мордовця бачимо аналогічний епізод, коли Онисим кинув на каміння сина побусурмененої дружини Офимниці, бо для нього хлопчик був “злим татарчам” [7, 235]. Проте в цьому ж таки творі описано й інший випадок, коли Олексій Попович завзято наказував різати і бити турецьких немовлят, аж поки не побачив маленьку заплакану татарочку, мовивши: “А! Гаспидське дитя! Яке ж воно гарненьке!” [7, 228]. Він її пошкодував і забрав із собою. Незважаючи на загальнонародну неприязнь чи навіть ненависть, трапляються у творах прояви толерантного ставлення окремих представників різних націй до свого ворога.

Народ набуває негативної оцінки, коли виходить за межі свого простору і проникає в інший для помсти чи завоювання. У такому разі правда на боці корінних мешканців. Якщо ж персонаж шукає порятунку на чужій землі, не порушує законів, установлених у її межах, він отримує притулок. У романі “Людолови” Данилові Коржу вдалося зі своїм татарським товаришем потрапити на терени України. Однак Абдул у чужому просторі вижити не зміг, бо він мав міцне коріння, що проросло на його рідній землі. Перебування у двох просторах виявляється неможливим, потрібно покидати один, щоб досягнути інший. У творі А. Чайковського потенційний ворог козаків Ахмет допомагає втекти з полону своєму колишньому рятівникові Сагайдачному, який потім татаринів віддячує сторицею за найцінніший подарунок – життя. Сагайдачний толерантно ставиться до людей інших національностей. Адже Ахметові вини немає в тому, що турецька влада змусила його йти воювати проти козаків.

Сагайдачний А. Чайковського у своїх діалогах із Чепелем, Плетенецьким, Аксаком, Холодніцьким висвітлює становище народу загалом. Козацтво виступає у творі борцем за свободу народу, Острозька академія виховує тих, хто працюватиме на благо свого народу, церква на чолі з Єлисеєм Плетенецьким закликає зберегти віру предків, без якої неможлива вільна держава. При цьому важливо

захистити кордони своєї землі. У трьох романах про Петра Сагайдачного добре охороняються і Запорозька Січ, і Очаків, Варна, Кафа. Наведемо приклад із роману “Сагайдачний” Д. Мордовця: “На стінах Кизи-Кермена стирчало щось з дюжину чорних гармат, похмурі дула яких, звернені до Дніпра, ладні були щомиті вивергати вогонь і смерть тим зухвалим смертним, що насмілилися б з Дніпра пробратися в басейн падишаха...” [7, 203]. Козакам потрібно було вдаватися до хитрощів і підкорятися законам чужого простору, щоб увійти в нього. Вони перевдягалися турками, говорили їхньою мовою. Коли ж ці закони порушувалися, то турки намагалися знищити козаків, вивести їх за поріг своєї території. Протистояння чужорідному простору є надзвичайно складним. У романі А. Чайковського козацький табір опинився у пастці в Перекопі. Татари змушені ліквідувати такий осередок на своїй території, адже він становив для них загрозу. І лише допомога ззовні врятувала козацьке військо.

В аналізованих романах акцент робиться не на антропологічній чи культурній характеристиці нації, а на взаєминах людей, не важливо якого вони роду-племені. Наприклад, у романі Д. Мордовця у Кафі на турецькій галері козаки побачили веслярів та впізнали “в них бідних невольників, здебільшого своїх козаків, а також москалів і ляхів” [7, 217]. “Усі невольники – москалі, донські козаки, поляки, українські гречкосії, винники, броварники, й особливо козаки, що недавно були в тяжкій неволі <...> – схожі були тепер чи то на татар, чи то на турків, чи то на вірменів” [7, 232]. Джура Ярема “мав вигляд справжнього козака, і тільки жовтуваті очі та ріденські вуса вказували його московську породу” [7, 285]. Аналогічно й А. Чайковський показує муки невольників у Кафі [10, 442–447], серед них також представники різних народів, але всі рівні в обставинах, які склалися. Промовистим щодо цього є уривок з останнього розділу роману “Людолови” З. Тулуб, коли художній простір розширюється, охоплюючи всю людську планету. Читаючи твір, легко зрозуміти, що людоловами є не тільки татари, а й поляки, цехові майстри, духовенство та ін. Людоловом виглядає навіть Сагайдачний. Вихід за межі основного простору подій є підсумком усього сказаного у творі. Минуле й сучасне зливаються, осмислюються закони, які споконвіку були між людьми.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Часова дистанція до зображеної в історичному романі епохи забезпечує

можливість дивитися на події ззовні, проектуючи вкотре переосмислений досвід на сучасність. Проаналізувавши композиційну організацію простору в аналізованих творах та простеживши роль просторових елементів в образотворенні націй, неважко помітити, що кульмінаційні події відбуваються на межі просторових володінь різних народів. Основну увагу автори романів про Петра Сагайдачного зосереджують на стосунках між людьми. Диференціація націй досягається просторовим поділом території, географічним найменуванням осередків дії. Крім того, національність персонажів виявляється через їхні власні імена, назви предметів, описи звичаїв. Ставлення до іншого як до ворога зумовлене його проникненням у чужий простір із порушенням усталених законів. В інших випадках стосунки між героями не залежать від їхньої національності.

Отже, дослідження просторової моделі у великих прозових жанрах дає широке поле для аналізу багатьох художніх деталей та мікрообразів, що формують художню дійсність, через призму якої відбувається діалог автора та читача.

Література

1. Александрова Л. П. Исторический роман как жанр / Л. П. Александрова // Александрова Л. П. Советский исторический роман / Л. П. Александрова. – Киев : Вышш. шк., 1987. – С. 12–80.
2. Андрусів С. М. Модус національної ідентичності : Львівський текст 30-х років ХХ ст. / С. М. Андрусів. – Л. : Вид-во ЛНУ ; Т. : Джура, 2000. – 340 с.
3. Баран Є. М. Основні аспекти української історичної прози другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Є. М. Баран // Баран Є. М. Українська історична проза другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і Орест Левицький / Є. М. Баран. – Л. : Логос, 1998. – С. 15–71.
4. Бернадська Н. І. Український роман : теоретичні проблеми та жанрова еволюція : [монографія] / Н. І. Бернадська. – К. : Академвидав, 2004. – 368 с.
5. Козеллек Р. Просторовий і часовий зв'язок. Місце, час, особа та історичність / Р. Козеллек // Козеллек Р. Минуле майбутнє : про семантику історичного часу : пер. із нім. / Р. Козеллек. – К. : Дух і Літера, 2005. – С. 181–215.
6. Козеллек Р. Часові пласти: дослідження з теорії історії, зі статтею Г.-Г. Гадамера : пер. із нім. / Р. Козеллек. – К. : Дух і Літера, 2006. – 436 с.

7. Мордовець Д. Л. Сагайдачний / Данило Мордовець // Мордовець Д. Л. Сагайдачний : повісті та роман / Д. Л. Мордовець. – Л. : Каменяр, 1989. – С. 147–297.
8. Тулуб З. П. Людолови : іст. роман. У 2 т. Т. 2. / Зінаїда Тулуб. – К. : Дніпро, 1988. – 571 с.
9. Успенский Б. А. История и семиотика. Восприятие времени как семиотическая проблема [Электронный ресурс] / Б. А. Успенский. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Usup/01.php. – 10.03.2011.
10. Чайковський А. Я. Сагайдачний : іст. роман: у 3 кн. / Андрій Чайковський ; упоряд., авт. післямови та приміт. В. В. Яременко. – К. : Дніпро, 1989. – 585 с.
11. Яусс Г. Р. Естетичний досвід і літературна герменевтика (фрагменти) / Ганс Роберт Яусс // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. Марії Зубрицької. – 2-ге вид., допов. – Л. : Літопис, 2001. – С. 368–406.

УДК 821.162.1.09

Малгожата Римарович
(м. Люблін, Польща)

POLSKA I POLSKOŚĆ W POWIEŚCI JERZEGO PILCHA “SPIS CUDZOŁOŹNIC. PROZA PODRÓŻNA”

W powieści “Spis cudzołóżnic” autor opowiada o spotkaniu Polaka z Innym – Szwedem, który przyjeżdża z wizytą do Krakowa. Gustaw podejmuje próbę w najlepszym świetle pokazać “kapitaliście” Szwedowi kulturę Polski i współczesność czasów polskiej republiki ludowej. W powieści wiele komicznych sytuacji, ironii i autoironii. Cudze w politycznym sensie Szwed i Polak okazują się swoje w ludzkim wymiarze.

Słowa klucze: Swój, Cudzy, polskość, Polak, Szwed.

Римарович М. Польща та польськість у повісті Є. Пільха “Список перелюбниць. Подорожня проза”. У своїй повісті Єжи Пільх представляє зустріч поляка з Іншим – шведом Бьорном, який приїжджає з візитом до Кракова. Густав намагається в якнайкращому світлі показати “капіталістові”-шведові польську культуру і дійсність часів Польської Народної Республіки. У повісті багато комічних ситуацій, іронії і самоіронії. Врешті виявляється, що чужі в політичному сенсі поляк і швед є своїми в людському вимірі.

Ключові слова: Свій, Чужий, польськість, поляк, швед.

Римарович М. Польща и польскость в повести Ежи Пильха “Список чужелюбниц. Путешественная проза”. В своей повести Ежи Пильх представляет встречу поляка Густава с Другим – шведом Бёрном, который